

פרק שלישי

הגר"א וראשית המאבק בחסידות

א. שאלת המניעים למאבק בחסידות

בחול המועד פסח של שנת תקל"ב (1772) פרץ המאבק המאורגן בחסידות. היתה זו קהילת וילנה, הגדולה והחשובה שבין קהילות פולין וליטא, שפתחה במאבק וקראה לקהילות אחרות ללכת בעקבותיה. לא היה זה מאבק רעיוני בין שני זרמים או מה שקוראים 'מלחמת תרבות'. קהילת וילנה והקהילות שנספחו אליה פתחו במלחמת תורמה כנגד מה שהצטייר בעיניהן כ'כת' סוטה. מטרתה של מלחמה זו היתה להעביר מן העולם את החסידים והחסידות. לשם כך השתמשו הארגונים הקהילתיים במגוון של אמצעים שעמדו לרשותם: נגבו עדויות על 'פשעיהם' של החסידים, כתבים חסידיים הוחרמו ונשרפו, מנהיגים חסידיים נאסרו ונענשו, ומעל הכל: נאסר קיומם של המניינים החסידיים באיום של חרם.

מדוע פרץ המאבק בחסידות? איזה תפקיד מילא הגר"א במאבק זה? אלה השאלות שתעמודנה במרכז עיוננו בפרק זה. ואולם, קודם שנידרש להן יש להצביע על שאלות נוספות שהעיון ההיסטורי בתופעת ההתנגדות לחסידות חייב להתייחס אליהן: מדוע פרץ המאבק המאורגן בחסידות רק בשנת תקל"ב – למעלה משלושים שנה לאחר "התגלות" הבעש"ט וראשית פעולתו בזירה הציבורית? מדוע החל מאבק זה דווקא בליטא, אשר לתחומיה תדרה החסידות רק בשלהי שנות השישים, ולא באוקראינה, ערש צמיחת החסידות? וכמובן, מי היה זה שיוזם והנהיג את המאבק בחסידות ומה היו מניעיו?

דובנוב תיאר את פרוץ המאבק בחסידות באספקלריה של תפיסתו הכוללת את מהותן של החסידות מכאן ושל ה'רבנות' מכאן. את ה'רבנות' הגדיר דובנוב כ'שיטת דת-הספר, דת שכולה לימוד, בקיאות בספרות של אלפי שנה, בדינים וצרופי דינים דקים מן הדקים, זהירות בקיום המצוות לכל פרטיהן ודקדוקיהן'.¹

ה'רבנות' במשמעות זו היא שהעמידה, לדעת דובנוב, את התשתית הערכית והנורמטיבית של הארגון הקהילתי.

והנה, את המאבק נגד החסידות תופס דובנוב כתגובה טבעית, ובעצם אף הכרחית, של ה'רבנות' ושל הנהגת הקהילות כלפי מי שמרדה בהן וקראה עליהן תיגר. לדבריו: 'בעיקרה לא באה החסידות אלא לערער את היסוד הלימודי שבדת ולהקים תחתיו את יסוד האמונה הסמויה, להעמיד את הרגש והדביקות בקיום המצוות במקום גיבוב תלי תלים של הלכות אודותיהן'.²

על השאלה, מדוע התאחזה כל כך תגובת ה'רבנות' והארגון הקהילתי ומדוע הופיעה תגובה זו דווקא בליטא ולא באוקראינה, השיב דובנוב כך: בעקבות ביטול ועד הארצות, בשנת 1764, נפגע מאוד כוחו של הארגון הקהילתי. 'בהתמוטטות זו של שלטון הקהילות השתמשו קיבוצי החסידים כדי לעשות במה לעצמם... כך היה המצב באוקראינה...'. ואולם, כאשר התלה החסידות מתפשטת בסוף שנות השישים לעבר רוסיה הלבנה וליטא, היא נתקלה במצב שונה:

אמנם נהרס השלטון המרכזי... אבל עדיין חזק היה בכל קהילה וקהילה שלטון הרבנים, מורי העם ומדריכיו... ומכיון שהחסידות שאפה להרעיש את עמודי הרבנות ולברוא מורים ומדריכים משלה, נתעוררו הרבנים בליטא לצאת למלחמה כנגד ה'מהרסים והמתריבים'. בראש הלוחמים עמד הגאון ר' אליהו מווילנא.³

דובנוב לא נדרש לשאלה מי גרר את מי למלחמה בחסידות. האם היתה זו הנהגת הקהילות שפתחה במאבק ותלתה עצמה בסמכותו של הגר"א, או שמא היה זה הגר"א שהחל במאבק וגייס לעזרתו את הממסד הקהילתי? מאחר שהגר"א ומנהיגי הקהילות היו שותפים בהזדהותם עם שיטת ה'רבנות', אך סביר היה שיפעלו יחדיו כדי למגר את החסידות. את הקביעה ש'בראש הלוחמים עמד הגאון' נימק דובנוב בכך שהוא אפיין את הגר"א כהתגלמות מובהקת של שיטת ה'רבנות'. ואולם, קביעה זו כמעט שאיננה באה לידי ביטוי בתיאור מהלך האירועים, מלבד הקביעה שהגר"א הטביע על המאבק את חותם הקנאות והחומרה שאפיינו את אישיותו.

2 שם, עמ' 111.

3 שם, עמ' 108.

בשולי הסבר זה לפרוץ המאבק בחסידות הוסיף דובנוב הסבר נוסף: 'בימים ההם עוד לא נגמר מעשה פראנק וסיעתו... במדינת ליטא הרחוקה רשאים היו לחשוש, שבאוקריינא, מולדת הפרנקיסטים, הולך ונרקם בסתר קשר חדש על היהדות'.⁴

בספרו 'מסורת ומשבר' הציע יעקב כ"ץ תפיסה שונה, הן באשר למהות החידוש שהיה גלום בחסידות והן באשר למניעי מתנגדיה.⁵ עם זאת שותף כ"ץ להערכתו של דובנוב, שהתעוררות ההתנגדות לחסידות היתה בלתי נמנעת. כ"ץ מפרש את החסידות כ'מהפכה כפולה, דתית וסוציאלית...'. מן הבחינה הדתית התבטאה המהפכה ב'העברת נקודת-הכובד מקיום המצווה בפועל להשגת מצב-נפש מסוים – מצב האכסטזה – באמצעות קיום המצווה...', ואילו במישור החברתי התבטאה המהפכה בהתגבשות דפוסים חדשים של מנהיגות והתלכדות חברתית: הצדיק – מנהיג שסמכותו נעוצה בכריזמה האישית שלו לעומת הסמכות המוסדית של הרב; והעדה החסידית – המתלכדת מסביב לצדיק באורח ספונטני ורצוני. והנה, מהפכה כפולה זו, סבור כ"ץ, 'לא יכלה לעבור בלא התנגשות עם מייצגי החברה המסורתית...'.⁶

באשר לשאלה, מדוע החל המאבק בחסידות בראשית שנות השבעים בליטא ולא קודם לכן באוקראינה, דומה הסברו של כ"ץ לזה של דובנוב:

רפיון הנהגת הקהילות ופיזור הישובים במחוזות פודוליה ווולין סייעו, כנראה, להיאחזות החסידות במקום גידולה. ביטול ועד ארבע ארצות, שחל סמוך למות הבעש"ט (1765), סילק את המכשיר הארגוני המרכזי למניעת התפשטותה. המאבק התנהל למעשה על-ידי רבני הקהילות, הפרנסים ואישים בודדים, בראשם הגאון מווילנה, שראו עצמם אחראים לגורל היהדות והנהגתה.⁷

מאתר שעל פי אופי דיונו אין כ"ץ עוסק כלל בפרטי המאורעות, ממילא אין הוא נדרש לשאלת התפקיד שמילא הגר"א לעומת זה שמילאו מנהיגי הקהילות. ואולם, ככל שהדברים אמורים במניעי ההתנגדות לחסידות, נראה מדברי כ"ץ

4 שם, עמ' 111.

5 כ"ץ, מסורת ומשבר, פרק כב, עמ' 271–283.

6 שם, עמ' 280.

7 שם, שם.

שהגר"א ומנהיגי הקהילות פעלו מתוך מניעים זהים, היינו, הגנה על המסורת מפני אלה הסוטים ממנה ומאיימים על שלמותה.

אם דובנוב וכ"ץ סברו שהגר"א ומנהיגי הקהילות פעלו מתוך מניעים זהים, גרס חיים הלל בן-ששון 'שהיו כאן שני חוגים לוחמים, שלכל אחד מהם הדגשה והעדפה משלו במטרות המלחמה ואמצעיה'.⁸ על יסוד בחינה השוואתית של כתבי פולמוס, אלה שנכתבו לדעתו בהשראה ישירה של הגר"א ואלה שנוסחו בידי ראשי הקהילה, הגיע בן-ששון למסקנה, שהגר"א וחוגו נלחמו בחסידות בשל 'עסקי אמונה ודרכי עבודת הבורא', ואילו המניע שדחף את מנהיגי הקהילה נגד החסידים היה פגיעתם 'בסדר הציבורי-הדת'. אפילו כאשר העלו מנהיגי קהילת וילנה טיעונים זהים לאלה שהעלה הגר"א, הרי שהם ניסחו אותם 'מנקודת המבט של המשטר והפורמליות'.⁹ גם בן-ששון, כקודמיו, איננו דן בשאלה, מי גרר את מי למאבק בחסידות – הגר"א את מנהיגי הקהילה או שמא להיפך. מכלל תיאורו עולה, שהגר"א וראשי הקהילה פעלו במקביל, אם גם מתוך מניעים שונים.

מי שנדרש לשאלת התפקיד שמילאו ראשי קהילת וילנה מכאן והגר"א מכאן היה בן-ציון כץ.¹⁰ את דיונו בראשית המאבק בחסידות פותח בן-ציון כץ בשורה של קושיות, שתכליתן להוכיח שאי אפשר להבין את המאורעות המתוארים במקורות על פי פשוטם. להלן מציע כץ הסבר כולל, שעל-ידו מתיישבות כל הקושיות: השאלה שעמדה על סדר יומה של יהדות ליטא ערב המאבק בחסידות היתה, מי מייצג את השיטה הנכונה בעבודת ה', הבעש"ט או הגר"א? את המאבק בחסידים יזמו וניהלו ראשי קהילת וילנה, כדי לשלול את האופציה החסידית ולבצר את סמכותו של הגר"א. נמצא שהגר"א היה העילה למאבק והסמל שמסביבו הוא ניטש, אך לא הכוח המניע בו. מי שיזמו והנהיגו את המאבק היו, כאמור, 'ראשי הקהל בוילנה'.

בדיון שלהלן אבקש להעמיד לבחינה מחודשת כמה מן הקביעות של החוקרים שהשקפותיהם נסקרו לעיל. כמו כן אנסה לקבוע ביתר דיוק מהו התפקיד שמילא הגר"א בראשית המאבק בחסידות. השאלות שתעמודנה במרכז דיוננו הן אלה: האומנם היתה המלחמה בחסידות בבחינת תגובה בלתי נמנעת של הממסד

8 בן-ששון, הגר"א והשפעתו ההיסטורית, עמ' 204.

9 שם, עמ' 206.

10 כץ, רבנות, חסידות, השכלה, ב, עמ' 111–121.

המסורתי נגד הקוראים עליו תיגר? האם עמידתו של הגר"א 'בראש הלוחמים' התבטאה רק בכך שהאציל מסמכותו ומיוקרתו על המאבק שניהל הממסד המסורתי, או שמא השפיע באורח ישיר על מהלך האירועים? ובאשר למניעים שעמדו ביסוד המאבק בחסידות – האם צדק בן-ששון בהבחנתו בין מניעי הגר"א למניעי מנהיגי הקהילות?

כדי להשיב על שאלות אלה, מן הראוי לנסות לשחזר את מהלך האירועים בראשית המאבק בחסידות. ברקע שחזור זה צריכה לעמוד השאלה: כיצד, מדוע ועל ידי מי נתקבלה ההחלטה, שיש לפתות במאבק נגד החסידות? שאלה זו תתחזר לנו במלוא משמעותה, אם ניתן את הדעת על שני השלבים בהתפתחות ההתנגדות לחסידות – זה שקדם לאביב של שנת תקל"ב וזה שחל אחריו.

בשלב הראשון ניתן להצביע על גילויים מפורזים של ביקורת כלפי התופעה של חסידים מטיפוס חדש. גרשם שלום, שניתח כמה מן הביטויים הספרותיים של ביקורת זו, ביקש לראות בהם את העדויות הראשונות על הבעש"ט וחבורתו.¹¹ על פי פירושו של שלום, מבטאים מקצת המקורות הספרותיים הללו את ביקורתה של החסידות הקבלית הוותיקה כלפי התופעה של חסידות חדשה, בעלת צביון אנתוניאסטי ועממי. הערכתו של שלום, שקטעים מסוימים מן הביקורת על החסידות החדשה מתייחסים אל הבעש"ט וחבורתו, עוררה ספקות והשגות מצד כמה חוקרים.¹² ואולם, גם מי שסומך ידיו על השגות אלה וסבור שהעדויות שחשף שלום אינן מתייחסות לבעש"ט, יכול להקיש מהן על התגובות שליוו את הבעש"ט ובני חוגו. אישור להערכה זו ניתן למצוא בספר 'שבחי הבעש"ט', הכולל כמה מסורות על גילויי התנגדות כלפי מקורביו של הבעש"ט. כך, דרך משל, מסופר על ר' נחמן מקוסוב, שעבר לפני התיבה בבית מדרש שאליו הזדמן באקראי. כאשר התברר לקהל המתפללים שר' נחמן העז לסטות מנוסח התפילה המקובל, הוא נוסח אשכנז, ולהעדיף על פניו את נוסח האר"י, 'פצו עליו כל אנשי בית המדרש ואמרו אליו: איך מלאו לבו לעמוד לפני התיבה בלי רשות ולשנות הנוסחה אשר לא התפללו אבותינו ואבות אבותינו אשר היו גדולי

11 ג' שלום, 'שתי העדויות הראשונות על חבורת החסידים והבעש"ט', תרביץ, כ (תש"ט), עמ' 228–240.

12 ח' ליברמן, 'כיצד חוקרים חסידות בישראל' (ד), אוהל רח"ל, א, ניו-יורק 1980, עמ' 38–49; מ' פייקאוו, בימי צמיחת החסידות, ירושלים תשל"ח, עמ' 320.

הדור?!¹³ מסיפור אחר בשבחי הבעש"ט אנו למדים, כי חוג החסידים שפעל בקוטוב היה מושא ללעג מצד יחידים מבני הקהילה.¹⁴

והנה, מה שמאפיין את גילויי ההתנגדות לחסידות בתקופה שקדמה לאביב של שנת תקל"ב הוא לא רק היותם מפוזרים, מזדמנים ובלתי מאורגנים, אלא גם היותם מתונים יחסית. בדרך כלל הם התבטאו בהטחת דברי ביקורת ובלעג. לעומת זאת השלב השני בהתנגדות לחסידות, זה שראשיתו בוילנה באביב של שנת תקל"ב, מצטיין לא רק באופיו המאורגן והשיטתי, אלא גם בחומרת המטרה המדריכה אותו: מלחמת חורמה בחסידות עד להכחדתה, לפחות בתחומי ליטא. חזרת אפוא שאלה למקומה: כיצד, מדוע ועל ידי מי נפלה ההכרעה לפתוח במלחמת חורמה שכזו כנגד החסידים?

ב. מהלך האירועים לפני האביב של שנת תקל"ב

את הנסיון לשחזר את מהלך האירועים בשלבים הראשונים של המאבק בחסידות נבסס על מקורות מתנגדיים מכאן ומקורות חסידיים מכאן. המקור העיקרי שישמש אותנו הוא כתב ו' מתוך הקונטרס 'זמיר עריצים וחרבות צורים', שראה אור באלקסניץ הסמוכה לברודי בשנת תקל"ב.¹⁵ קונטרס זה כולל את כתבי הפולמוס נגד החסידים שנתחברו באביב של שנת תקל"ב, רובם בוילנה. והנה, כתב ו' מתייחד, לעומת שאר הכתבים הכלולים בקונטרס זה, בכך שהוא מוסר סקירה שיטתית ומפורטת למדי של מהלך האירועים. זהותו של מחברו איננה ידועה לנו. עם זאת, נראה שמדובר באדם שעקב מקרוב אחר מהלך הדברים ואף נהנה ממקורות מידע בחוגי ההנהגה של קהילת וילנה.¹⁶ הקריאה בכתב ו' מעוררת את הרושם שלפנינו תיאור מהימן. המחבר נוקט סגנון מאופק ונמנע מלגלוש לטיעונים פולמוסיים. זאת ועוד, יש הגיון פנימי למהלך האירועים. ואולם, יותר מאשר על שיקולים אלה, ניתן לבסס את האמינות של כתב ו' על

13 שבחי הבעש"ט, עמ' 81.

14 שם, עמ' 61.

15 וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 64-67. על הקונטרס 'זמיר עריצים וחרבות צורים' ראה המבוא של וילנסקי, שם, עמ' 27-35.

16 מחבר כתב ו' מעיד על עצמו, בעקבות התיאור של מהלך האירועים: 'כל הנ"ל עיני ראו ולא זר' (שם, עמ' 66). על קידבתו לחוגי ההנהגה ניתן להסיק מן המידע שהיה לו על המגעים בין הגר"א לבין פרנסי הקהילה.

ההתאמה בינו לבין המקורות החסידיים. הכוונה היא לשתי איגרות של ר' שניאור זלמן מלאדי: האחת משנת תקנ"ז, אל חסידיו בוילנה,¹⁷ והשנייה משנת תקס"ה, אל ר' אברהם מקאליסק.¹⁸

אם כתב ו' נתחבר סמוך לאחר המאורעות המתוארים בו, הרי שאיגרותיו של ר' שניאור זלמן נכתבו שנים רבות לאחר מעשה. יש אפוא מקום לתהות באיזו מידה מדויק התיאור הכלול באיגרות אלה. והנה, דומה שיש לייחס לעדותו של ר' שניאור זלמן מלאדי משקל רב, משני נימוקים: ראשית, ר' שניאור זלמן היה מעורב אישית בכמה מן האירועים שהוא מתאר; שנית, מדובר באירועים שהיו הריגורלי לגבי החסידות, ואין הדעת נותנת שהם ניתנים להישכח בנקל. זאת ועוד, כשם שעדותו של ר' שניאור זלמן מלאדי מחזקת את אמינות התיאור הכלול בכתב ו', כך גם תומך כתב ו' באמינות אגרותיו של ר' שניאור זלמן. נפנה עתה לשחזור האירועים על יסוד צירופן של העדויות הללו.

התיאורים של ראשית המאבק בחסידות מתמקדים בדרך כלל באירועים שהתחוללו בוילנה באביב של שנת תקל"ב. ואולם, בתעודות שהגיעו לידינו נשתמרו הדים של שני אירועים מוקדמים יותר ומן הדין לפתוח בהם. הראשון שבהם הוא נסיונם של ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' שניאור זלמן מלאדי להתקבל אצל הגר"א בחורף תקל"ב. האירוע השני הוא 'הוויכוח' שנערך באותו חורף בשקלוב. וכך מתאר מחבר כתב ו' את שני האירועים הללו:

...כשהיה הרב מורנו מענדיל ממינסק¹⁹ בכאן בחורף העבר אצל הגאון האמתי איש אלהים מורנו הרב ר' אליהו חסיד נרו יאיר, לא ראה פני הגאון בכל החורף הנ"ל. אמר שיש בידו פירוש על מאמר הזהר שפרשו משפחתם, שיש בתוכו מינות ואפיקורסות ויחודים שהם רעים מאד. וכשבאו הכתבים משקלאב לכאן בקהילה קדושה ווילנא, אזי אמר הגאון הנ"ל: הדין עם קהילה קדושה שקלאב, באשר שהמשפחה הנ"ל המה אפיקורסין ומורידין ולא מעלים.²⁰

17	ר' שניאור זלמן מלאדי, אגרות קודש, איגרת לר', עמ' פה-צ.
18	שם, איגרת נא, עמ' קכ-קכט. על ההתאמה בין איגרת זו של ר' שניאור זלמן לבין כתב ו' ב'זמיר עריצים' כבר הצביע וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 29-30.
19	הכוונה לר' מנחם מנדל מוויטבסק.
20	וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 64, והשווה בבלי, עבודה זרה כו ע"ב.

זמיר עריצים וחרבות צורים

זמיר עריצים ולהברית כל החוחים והקוצים
מבאיבים וסילונים ממאירין חמשלחין
מעינם מעין גרפשו ומקור משחת משחתם
בהם מום בם: הסובבים את השושנה גנת ורד
כרם חמר בית ישראל לשובב נתיבות וללכת
ארחות עקלקלות יו זה את פועלי האון
ושלום על ישראל:

והמיציתיק הוסיף נוסף על דברי האגרת הזאת כלשונו לא
ללמד בני ישראל קס"ת קס"ו דרך וימננה:
לירות כמו אופל למרכות אנשים החטאים אשר גברו ולא לאמונה:
חכרת הכסילים אשר בחשבה ומהלכו כי אפילות הנח המה חלה אשר
ינודו מקדשי בני ישראל אשר גברו לכדנה: המלאין תוך תוכן חול
ופחוחין לקורא כנפים ככנפי הממידה להנה גרשעים ידעך כחושך
ידמו תשכון עליהם עננה: כל נלכד יעיר קנאה חרבו ילעוש ולא
היפסח אל כדנה: יקום אויביו לה' לכלם הפשע ולהתם חטאת כסם
חרי באשור רשעים קנה: לספות חרון אף ולתת כהם נקמת כ'
גדולה היא בין ש: אותיות ניתנם: לסעף פארותיהם לכל יצתה פרי
הטאתם ללענה: ישמע חכם ויוסיף לקח וכבון תחבולות יקנה:
ויאמרו לדיק דרכו ולא יעקש את הישרה חרעו וירשנה: ולהיות יונק
משירי חכמת האמת וגם לכח ויעדנה: אז יבקע כשחר אורו יקרא
זה יענה:

נרבה פה ק"ק אלעקסניץ

תחת מחלת אדונינו המיוקם כדול כחמיד הדוכס יונה
השארטאריסקי סטאליניק ליטעווסקי סטאראסטוי
לאזקי יר"ה

ברפוס המחוקק מוהרר צבי הירש בטרבני מו'
ארי' ליב יצ"ו ממשפחות מרגליות:

לכדר ולפרט ומשכבותי פעלי את הל יונות בני ישראל

שער החיבור זמיר עריצים וחרבות צורים, אלעקסניץ תקל"ב

מידע נוסף, שיש בו כדי להשלים ולהבהיר את התמונה, מצוי בקטע מתוך איגרתו של ר' שניאור זלמן מלאדי:

והלכנו אל הגאון החסיד נרו יאיר לביתו להתווכח עמו ולהסיר תלונותיו מעלינו, בהיותי שם עם הרב החסיד המנוח מורנו הרב ר' מענדיל האראסנער זצלה"ה, וסגר הדלת בעדנו פעמים. וכאשר דברו לו גדולי העיר רבנו, הנה זה הרב המפורסם שלהם בא להתווכח עם כבוד תורתו הקדושה, וכאשר ינוצח בוודאי הנה בזה יהיה שלום על ישראל, דחה אותם בדיתויים. וכאשר החלו להפציר בו מאד חלף וחלף לו ונסע מן העיר ושהה שם עד יום נסיעתנו מהעיר, כידוע לזקני עירם.

ואחר כך במדינתנו נסענו לקהילה קדושה שקלאב גם כן לזיכרון ולא עלתה בידינו. ועשו לנו מעשים אשר לא יעשו, ושינו טעמים והבטחתם אשר הבטיחו תחילה שלא לעשות לנו מאומה. רק כראותם שאין להם מה להשיב על דברינו באו ביד חזקה, ותלו עצמן באילן גדול, הגאון החסיד נטריה רחמנא ופרקיה.²¹

לאור שתי העדויות הללו ניתן להציע שחזור מקורב של מהלך הדברים כדלקמן: בתורף תקל"ב הגיעו אל הגר"א שמועות על דבר החסידים החדשים ומנהגיהם המוזרים. מקור השמועות היה ככל הנראה בקהילת שקלוב שברוסיה הלבנה, שבה ישבו כמה תלמידי חכמים שנמנו עם מקורביו של הגר"א. כאשר נודע למנהיגי החסידים ברוסיה הלבנה שהגר"א עוין את החסידים בשל מה ששמע על אודותיהם, החליטו לצאת לוויילנה כדי להפיס את דעתו ולהוכיח לו, שההאשמות נגדם הן משוללות יסוד. מסתבר שביסוד יוזמה זו של ר' מנחם מנדל מוויטבסק ושל שניאור זלמן מלאדי עמדה הערכה מפוכחת של סמכותו העצומה של הגר"א ושל הסכנה הנשקפת לחסידים אם יחליט לפעול נגדם.

פרט מאלף בעדותו של ר' שניאור זלמן הוא חילוקי הדעות שנתגלעו בין הגר"א לבין 'גדולי העיר', ככל הנראה הפרנסים של וילנה. אלה האחרונים הפצירו בגר"א לקבל את פני המשלחת החסידית, ואילו הגר"א דחה פנייה זו מכל וכל. הדברים הגיעו לידי כך, שהגר"א עזב את וילנה כדי להשתמט מלחצם של נכבדי העיר. מסתבר שפרנסי וילנה היו ערים לאפשרות שהסתייגותו של הגר"א

21. ר' שניאור זלמן מלאדי, אגרות-קודש, עמ' פו.

מן החסידים תתגלגל לכדי סכסוך גלוי. ביסוד לחצם על הגר"א לקבל את פני המשלחת החסידית עמדו, מן הסתם, ההערכה והתקווה, שניתן ליישר את ההדורים במשא ומתן ישיר, שבמהלכו יצליח הגר"א לאכוף את סמכותו על החסידים החדשים. ואילו סירובו העקשני של הגר"א לקבל את פני החסידים מלמד, שבשלב זה כבר גיבש עמדה נחרצת למדי על מהותה של ה'כת' החדשה. מה הן השמועות שהגיעו אל הגר"א על אודות החסידים? מדוע היה כה נחוש בדעתו שלא לפגוש את שני מנהיגי החסידים שהתדפקו על דלתו? מעדויות שתובאנה להלן עולה, שהגר"א שמע ממקורביו שברוסיה הלבנה כי החסידים מבזים תלמידי חכמים. זאת ועוד, בקרב החסידים רווח מנהג מוזר: יש מהם שמבצעים מעין עמידת ראש או עמידת ידיים קודם התפילה. על אמינותן ומשמעותן של שתי האשמות אלה נשוב לדון להלן. לפי שעה ניתן את הדעת על האשמה נוספת, שעליה הצביע ר' שניאור זלמן בפירוש בהמשך איגרתו: הפירוש שפירשו החסידים פסקה מסוימת מספר הזוהר נתפס בעיני הגר"א כגילוי של מינות. אין אנו יודעים על איזה קטע מן הזוהר מדובר וכיצד פירשוהו החסידים.²² מכל מקום, כדאי לתת את הדעת על מידע נוסף שכלל ר' שניאור זלמן באיגרתו, תוך שביקש ללמד זכות על הגר"א ועל הדרך שבה נהג כלפי נציגי החסידים:

ובאמת אנו דנוהו לכף זכות, להיות כי כבר נחלט הענין אצלו בהחלט גמור בלי שום ספק ספיקא בעולם, ונגמר הדין אצלו על פי גביית עדויות רבים וכן שלמים המוחזקים בכשרות לאדם הרואה לעינים. ועל פי זה, כששמע איזה דבר תורה מהסרסור הידוע אשר יפרש את כל זה, לא השקיף בהשקפה לטובה ולהפך בזכות, כי אולי הסרסור שינה בלשון קצת, וידוע כי בשינוי לשון קצת ישתנה הענין מהיפך אל היפך ממש, וכל שכן שלא עלתה על דעתו כי אולי יש אתם דברי ה' על פי אליהו ז"ל להפריש ולהפשיט הגשמיות שבזוהר הקדוש בדרך נסתרה ונפלאה ממנו, רק שצריכה קבלה פה אל פה ולא על ידי סרסור הנ"ל, מפני שלמדרגה גדולה כזו צריכה קדושה רבה ועצומה, בהיפך ממש ממה שנתאמת לו על פי עדים נאמנים בעיני כבודו... ולזאת לא רצה לקבל מאתנו שום טענה

22 וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 64, הערה 4, משער שיש לזהות את מאמר הזוהר הנזכר כאן עם זה הנזכר באיגרת של המתנגד ר' דוד ממקוב.

ומענה ותירוץ בעולם וביאור על דבר תורה ששמע ולא שום דבר בעולם.²³

מתברר שמה שהגביר את חשדנותו והסתייגותו של הגר"א מן הפירוש החסידי לזוהר היה טענתם היומרנית של החסידים, שפירוש חדש זה הגיע אליהם באמצעות גילוי אליהו. מדובר בדרגה גבוהה של התגלות, שרק יחידי סגולה עשויים לזכות בה. האפשרות שהחסידים אמנם זכו בגילוי אליהו נשללה מכל וכל, מכוח השמועות שהגיעו עוד קודם לכן אל הגר"א על אודות ההתנהגות הסוטה של החסידים.²⁴ בנוסף לכך, 'הסרסור' – היינו איש הביניים שדיווח לגר"א על הפירוש החסידי לזוהר – מסר לו נוסח מסולף. מטעם זה, מסביר ר' שניאור זלמן, לא היה הגר"א מוכן לשמוע את גירסת החסידים בעניין הפירוש לזוהר. נמצא ששמועות שנראו לו בדוקות ונאמנות בדבר ההתנהגות הסוטה של החסידים, וכן דיווח על סילוף של רעיון המופיע בחשוב שבין ספרי הקבלה, הצטרפו יחדיו כדי לעצב את יחסו של הגר"א אל החסידים בשלב זה.

והנה, אף שדעתו של הגר"א על החסידים היתה כה נחרצת, עד שסירב בכל תוקף לקבל את פני נציגיהם, עדיין לא נקט בשלב זה יוזמה פעילה נגדם. את ההחלטה לפתוח במערכה ציבורית נגד החסידים קיבל הגר"א רק לאחר שהגיעו לידו ה'כתבים' משקלוב ובהם הדיווח על תוצאות 'הויכוח' שנערך שם. כאמור, 'ויכוח' זה, שנערך בחורף של שנת תקל"ב, הוא השני מבין שני האירועים שקדמו לפרוץ המאבק בחסידות באביב של אותה שנה. מה טיבו של 'ויכוח' זה? מן המקורות השונים המתייחסים לאירוע עולה, שאת המושג 'ויכוח' יש להבין כאן במשמעות שבו שימש מושג זה בעימותים הבין-דתיים בימי הביניים. מדובר אפוא בעימות מילולי, שבו יש צד אחד המקטרג ומאשים וצד שני המתגונן ומצטדק. על פי מתכונת זו, העלו יוזמי ה'ויכוח' בשקלוב שורה של האשמות נגד החסידים, ואלה האחרונים היו אמורים להשיב עליהן ולדחותן.

על מקצת הטענות נגד החסידים, ועל הזיקה בין 'ויכוח' שקלוב לבין פרוץ

23 ר' שניאור זלמן מלאדי, אגרות קודש, עמ' פו-פז.

24 על תוכנו של שמועות אלה ניתן להקיש מן האיגרות שנשלחו מווילנה, הקוראות לקהילות אחרות להצטרף למאבק נגד החסידים. האיגרות נדפסו אצל וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 36-69. רשימה מפורטת של ההאשמות שנכללו באיגרות אלה ראה במבוא של וילנסקי, שם, עמ' 28-29.

המאבק בחסידות, למדים אנו מתוך איגרת אחרת של ר' שניאור זלמן, שנכתבה בזיקה לסכסוך שפרץ בינו לבין ר' אברהם מקליסק בשנות התשעים של המאה ה-25. באיגרת ששיגר לר' אברהם בשנת תקס"ה סקר ר' שניאור זלמן את התפתחות היחסים ביניהם ואגב כך הזכיר לו עוונות ראשונים: בקיץ של שנת תקל"ב קיימו מנהיגי החסידות כנס חירום בביתו של ר' דב בר המגיד ממזריטש, שישב אז בעיירה רובנה. ר' אברהם מקליסק ור' שניאור זלמן עשו את דרכם יחד לעיירה זו. והנה, בבואם לרובנה חשש ר' אברהם מפני כעסו של המגיד ונמנע מלהיכנס לעיר. על פי בקשתו פנה ר' שניאור זלמן אל ר' מנחם מנדל מוויטבסק, כדי שזה האחרון ימליץ טוב בעבורו אצל רבנו הקדוש נשמתו עדן ליתן לו רשות לבוא אליו. מפני מה כעס המגיד על ר' אברהם עד שזה פחד לבוא לביתו? התשובה לכך עולה מהמשך איגרתו של ר' שניאור זלמן:

והלכתי עמו ביחד לחדר רבנו הגדול נשמתו עדן, ועיני ראו ואזני שמעו אשר דבר אתו קשות על רוע הנהגתו לאנשי שלומנו במדינת רוסיא... אשר כל היום היתה שיחתם בהוללות וליצנות, וגם להתלוצץ מכל הלומדים ולבזותם בכל מיני ביזיונות בפריקת עול וקלות גדולה. וגם להתהפך תמיד בראש למטה ורגל למעלה (שקורין קוליען זיך) בשווקים וברחובות, ונתחלל שם שמים בעיני ערלים, וגם בשאר מיני שחוק והיתול ברחובות קאליסק. ובחורף תקל"ב, אחר הויכוח שהיה בשקלאב, לא מצא מענה על זה ועל כיוצא בזה. וכתבו חכמי קהילה קדושה שקלאב להודיע להגאון המנוח דווילנא, עד שהכניסו בלבו לדון דין מורידין חס ושלום, וכדין אפיקורס מבזה תלמידי חכמים,²⁶ ועל ההיפוך ברגלים למעלה אמר שהוא מן פעור כו';²⁷ וכתבו כן מווילנא לבראד והדפיסו שם קונטרס זמיר

25 ז' גריס, 'ממיתוס לאתוס – קווים לדמותו של ר' אברהם מקאליסק', אומה ותולדותיה, ב, בעריכת ש' אטינגר, ירושלים תשמ"ד, עמ' 117-146; ר' הרן, 'ר' אברהם מקליסק ור' שניאור זלמן מלאדי – ידידות שנפסקה', קולות רבים, ספר הזיכרון לרבקה ש"ץ-אופנהיימר, בעריכת ר' אליאור וי' דן, ב, ירושלים תשנ"ו, עמ' 399-428.

26 בבבלי, סנהדרין צט ע"ב, נאמר: 'אפיקורוס: רב ור' חנינא אמרי תרויהו זה המבזה תלמידי חכמים'.

27 הכוונה לפולחן בעל פעור. בבבלי, סנהדרין ס ע"ב, נאמר: 'הפוער לבעל פעור זו היא עבודתה...', כלומר, אף על פי שהפוער התכוון לבזות את בעל פעור, הוא חייב מיתה, מכיוון שזו דרך הפולחן האופיינית לו. מסתבר שהגר"א פירש את מנהג ההתהפכות של החסידים כגובל בעבודה זרה – מעץ הפולחן של בעל פעור.

עריצים בקיץ הנ"ל. והיתה מזה צרה גדולה לכל הצדיקים דוואלין, ולא יכלו לישב בבתיהם, ונאספו כולם לקהילה קדושה ראווונא בעת ההיא לרבנו הגדול נשמתו עדן לטכס עצה...²⁸

נמצאנו למדים, שקצפו של המגיד יצא על דרכו של ר' אברהם מקליסק כמנהיג של חבורת חסידים ברוסיה הלבנה. מתברר שר' אברהם וחבורתו היו חדורים בהלכי רוח ריקליים, שהתבטאו בין השאר בביזוי תלמידי חכמים ובתרגילי התהפכות. תרגילים אלה שימשו לבני החבורה אמצעי להגיע למדרגה של ענווה ושפלות, שכן בהקשר התרבותי והחברתי שבו פעלו נחשבה התהפכות זו למעשה נלעג ונקלה.²⁹ ואולם, בעיני המתנגדים נתפסה ההתהפכות כמעשה מכוער ונלוז והגר"א אף כרך אותו עם סוג מסוים של עבודה זרה. ובאשר לביזוי תלמידי חכמים, ניתן לשער שבני החבורה התעמתו עם למדנים מבני האליטה המסורתית, מתחו עליהם ביקורת חריפה וזלזלו בכבודם. הם עשו זאת בשם האמת של החסידות החדשה, שלא ייחסה ערך ללמדנות כשאין היא מלווה באיכויות מוסריות ודוחניות. בין כך ובין כך, התנהגותם של ר' אברהם ובני חבורתו היא שעוררה את זעמם של אנשי שקלוב והיא שעמדה במוקד ה'ויכוח' שיזמו נגד החסידים. ומאחר שהתשובות שהשיבו להם מנהיגי החסידים לא הניחו את דעתם, כתבו לגר"א כי החסידים הם בגדר מינים. הגר"א אימץ את עמדתם זו. נשוב ונקרא על כך בכתב ו': 'וכשבאו הכתבים משקלאב לכאן בקהילה קדושה ווילנא, אזי אמר הגאון הנ"ל: הדין עם קהילה קדושה שקלאב, באשר שהמשפחה הנ"ל המה אפיקורסין ומורידים ולא מעלים'.³⁰

הדעת נותנת, שיוזמי ה'ויכוח' בשקלוב העלו טענות נוספות נגד החסידים, אלא שר' שניאור זלמן בחר להבליט את הטענות שהיו מכוונות כלפי ר' אברהם מקליסק ובני חבורתו. מכל מקום, לענייננו נודעת חשיבות רבה לקביעתו של ר' שניאור זלמן, שההאשמות הללו, שר' אברהם מקליסק 'לא מצא להן מענה', הן שהניעו את הגר"א להכריז שהחסידים הם מינים. בכך מאשר ר' שניאור זלמן את גירסתו של מחבר כתב ו', שהחלטת הגר"א לפתוח במלחמת חורמה נגד החסידים נפלה לאחר שהגיעו אליו ה'כתבים' משקלוב.³¹

28 ר' שניאור זלמן מלאדי, אגרות קודש, עמ' קכה-קכו.

29 ראה בעניין זה בירוריו של וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 39, הערה 24.

30 וילנסקי, שם, א, עמ' 64.

31 על התפקיד החשוב שמילאה קהילת שקלוב בראשית המאבק בחסידות כבר הצביע

מי הם 'חכמי ק"ק שקלוב' שניהלו את הוויכוח נגד החסידים? האם היו אלה רבה של הקהילה ודייניה, או שמא תלמידי חכמים שאינם נושאי משרה? על יסוד המקורות שבידינו קשה להשיב על שאלה זו תשובה חד-משמעית.³² מכל מקום, ברור למדי שהפעילות נגד החסידים בשקלוב היתה מתואמת עם הגר"א. על כך ניתן ללמוד מתוך עדותו של ר' שניאור זלמן שהובאה לעיל: 'רק כראותם שאין להם מה להשיב על דברינו באו ביד חזקה, ותלו עצמן באילן גדול, הגאון החסיד נטריה רחמנא ופרקיה'. נמצא שחכמי שקלוב פעלו מכוח סמכותו של הגר"א. אף הגר"א היה תלוי בחכמי שקלוב. אף על פי שכבר חרץ משפט על החסידים, כשרחה את בקשת מנהיגיהם להיפגש עמו, הוא לא מצא לנכון לפתוח במערכה ציבורית נגדם קודם שכתבו לו חכמי שקלוב על תוצאות ה'ויכוח'.

וילנסקי. הוא גורס, ש'קהל שקלוב היה המתחיל במלחמה בכת והוא שהמריץ את קהל וילנא לצאת במלחמת תנופה על הכת' (שם, א, עמ' 29). התפקיד שמילאה שקלוב בראשית המאבק בחסידות זכה לאחרונה לדיון מפורט ומאלף בספרו של פישמן, יהודי שקלוב, עמ' 7–21. פישמן מדגיש אף הוא את תרומתה של שקלוב, כקהילה הראשונה שקבעה עמדה ביחס לחסידים וכמי שהניעה את הגר"א לפתוח בפעולה. כמו כן מצביע פישמן על היות שקלוב מרכז ההתנגדות באזורים שטופחו לרוסיה בשנת 1772. פישמן גורס, שבקבות הוויכוח שנערך בשקלוב בחורף תקל"ב נערכה בקהילה זו, באביב אותה שנה, אסיפה מיוחדת, שבה הוכרז שהחסידים הם מינים. זאת ועוד, קהילת שקלוב שיגרה איגרות לקהילות שונות – ביניהן גם לוויילנה – ובהן דיווחה על החלטת האסיפה. נראה לי שיש להטיל ספק בקיומה של אסיפה שכזו. פישמן איננו מביא ראיה מפורשת לכך והוא מסתמך, ככל הנראה, על שתי פסקאות מתוך הקונטרס 'זמיר עריצים וחרבות צורים', שבהן נאמר, שבקהילת שקלוב נקבע שהחסידים הם מינים (ראה: וילנסקי, שם, א, עמ' 63–64). אלא שמכאן אין כל הכרח להסיק על קיומה של אסיפה מיוחדת, וייתכן מאוד שחכמי שקלוב הכריזו על עמדתם כלפי החסידים בתום הוויכוח. כמו כן אין כל ראיה ברורה להשערות של פישמן, שקהילת שקלוב שיגרה איגרות לקהילות שונות, פרט ל'כתבים' שנשלחו לוויילנה.

דומה שווילנסקי ופישמן נוטים להפריז במשקל שהם מייחסים להשפעתה של קהילת שקלוב על הגר"א. כפי שנתברר לעיל, גיבש הגר"א עמדה עוינת ביחס לחסידים עוד קודם שהתנהל הוויכוח בשקלוב. עם זאת, ודאי שהוויכוח ותוצאותיו השפיעו על הגר"א, ועל כך נרחיב להלן. מנקודת המבט של דיוננו יש לייחס משקל מכריע לעובדה, שאף ששקלוב קדמה לוויילנה בעצם ההכרזה שהחסידים הם מינים, הרי שפעולות הדיכוי נגד החסידים לא החלו קודם שסמך הגר"א את ידו על עמדתם של חכמי שקלוב.

פישמן, שם, משער, שמי שמילא תפקיד מרכזי במאבקה של קהילת שקלוב נגד החסידים היה ר' יעקב בר' יהודה, ששימש אז רבה של הקהילה. הוא סומך את השערות על עדות, שר' יעקב זה נדרף בידי החסידים.

את משמעותו של 'ויכוח' שקלוב לגבי החלטת הגר"א לפתוח במאבק ניתן לפרש בשתי דרכים: (א) אף שהגר"א גיבש הערכה שלילית ביחס לחסידות עוד לפני הוויכוח, עדיין היה חוכך בדעתו כיצד יש לנהוג בה. הדיווח שהגיע משקלוב על ביוזי תלמידי חכמים הכריע את הכף.³³ (ב) ייתכן שעוד קודם ה'ויכוח' בשקלוב כבר היה מגוי וגמור עם הגר"א שיש להילחם בחסידות. ואולם, כדי שמלחמה זו תזכה בתמיכה רחבה היה דרוש מעמד פומבי, שבו תיחשף אשמתם של החסידים לעיני כל. פרנסי וילנה ניסו, כזכור, לרכך את עמדתו הנחרצת של הגר"א נגד החסידים. עתה יכול היה הגר"א להסתייע בחוות דעתם של חכמי שקלוב בבואו לכפות את עמדתו על מנהיגי וילנה.

ג. מהלך האירועים באביב של שנת תקל"ב

נפנה עתה לעקוב אחר השתלשלות המאורעות בוילנה, לאחר שהגר"א פסק שיש לרדוף את החסידים ולהילחם בהם. וכך מתאר מחבר כתב ו' את השלב הראשון של העימות בין החסידים לבין מתנגדיהם בוילנה:

ובתוך הכת הנ"ל היה ראש המאסף הראשון מורנו איסור [איסר] בקוראי שמו, והשני הרב מורנו חיים מגיד דכאן. ואמרו אנשים חשובים וספונים כת מרואי פני החסיד האמיתי מורנו הרב ר' אליהו לה"ה מורנו חיים הנ"ל: עד מתי אתם פוסחין וכו' כי דברי הגאון עליו אין להוסיף וכו'. והשיב מורנו חיים על הגאון הנ"ל, שהוא שקר ותורתו שקר ואמונתו שקר.³⁴

מתברר אפוא, שבשלב זה של המאבק בחסידים עדיין אין הממסד הקהילתי של וילנה מעורב כלל. היוזמה מתרכזת כולה בידי מקורביו של הגר"א. אלה פונים אל ר' חיים, ממנהיגי החסידים בוילנה, ותובעים ממנו להסתלק ממנהגי החסידות. בין שהגר"א הורה למקורביו לנקוט צעד זה ובין שפעלו ביוזמתם, אין ספק שביסוד פעולתם עמדה הכרעת הגר"א בדבר מהותם של החסידים. נוסח התגובה ששם מחבר כתב ו' בפי ר' חיים בוטה ביותר ואפשר שיש בו משום הגזמה. מכל מקום, ודאי הוא שהדחייה שדחה ר' חיים את הדרישה להסתלק ממנהגי החסידות היתה כרוכה בערעור על סמכותו של הגר"א.

33 כך מפרש את מהלך הדברים וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 29.

34 וילנסקי, שם, א, עמ' 64-65.

בעיני מקורביו של הגר"א התפרשה דחייה זו כפגיעה חמורה בכבוד רבם. על כך למדים אנו מן השלב הבא של המאבק:

והמעשה שהיה בחול המועד פסח. וישבו הרוזנים וב' כתות דיינים על ככה ביום טוב של פסח. והיה פסק תיכף לגרש ולפזר המנין של קארלינר, וגרשו תיכף ומיד המנין. ומורנו חיים הנ"ל יבקש מחילה... על כבוד המקום ועל כבוד התורה ועל כבוד החסיד, וגם יקבל נזיפה ונדוי כדין תורה, וגם לילך עם עשרה אנשים לבקש מחילה אל החסיד. וכשבא אל החסיד, השיב החסיד כהאי לשנא: כבודי מחול לך, וכבוד המקום כבוד התורה אם יכופר העון הזה לכם עד תמותון. ואמר מורנו חיים: תן לנו תשובה. והשיב הגאון מוהרר אליה חסיד: כל באיה לא ישובון זו מינות. וגם נסתלק מורנו הרב ר' חיים מן המגידות. ומורנו חיים קיבל נזיפה ונידוי על עצמו.³⁵

המעורבות הישירה של הנהגת הקהילה במאבק נגד החסידים החלה רק לאחר שנכשל נסיונם של מקורבי הגר"א לפעול באורח בלתי פורמלי. עם זאת, ברור לגמרי הקשר בין פעולת ההנהגה לבין סמכותו של הגר"א ועמדתו ביחס לחסידים. לא זו בלבד שההנהגה באה לתבוע מר' חיים את עלבוננו של הגר"א, אלא שאף ההחלטה על פיזור המניין החסידי מבטאת ביטוי מוסדי את גזר הדין שגזר הגר"א על החסידים עוד קודם לכן. התלות של מנהיגי קהילת וילנה בגר"א מתוורת גם לאור צעדיהם הבאים:

ושלחו מכאן הרוזנים ובית דין הצדק לחפש אחר הספרים והכתבים שלהם, ומצאו שם כתבים משונים אשר אי אפשר לכתוב על פני השדה וקצרה היריעה. והוכרזו בחרם אחר העדות להעיד על מעשיהם. ונעשה גביית בית דין על מעשיהם מכווערים, הן מעשה שטות עליונים למטה ותחתונים למעלה. ואחד מהם היה טמא במשכב זכור, ועל זה הודה בפני בית דין... וגם שארי דברי נבלה, והפסק בתוך תפלתם בדברי לע"ז. והיו הרוזנים אצל הגאון החסיד לשאול דעתו, ואמר שמצוה להודפם ולרודפם ולמעטם ולגרשם מן הארץ.³⁶

35 שם, עמ' 65.
36 שם.

מצאנו שלאחר שהנהגת הקהילה נטלה לידיה את הובלת המאבק ב'כת' החסידים, שוב אי-אפשר היה לה להוסיף ולפעול בלי להסתמך על עדויות שהובאו בפניה באמצעות הליך פורמלי. אף ייתכן, שההחלטה לגבות עדויות בפני בית דין נועדה להכשיר את הקרקע לקראת פעולות עונשין חמורות נגד החסידים. מכל מקום מאלפת העובדה, שלאחר שנגבו עדויות והנהגה היתה חייבת לקבוע מה משמעותן של עדויות אלה ומה המסקנה המתבקשת מהן, היא פנתה שוב אל הגר"א וביקשה את הדרכתו. המשפט שחרץ הגר"א – 'שמצווה להודפם ולרודפם...' – הוא שעמד ביסוד הצעדים הבאים שעשתה הנהגת הקהילה:

ואחר כך ישבו הרוזנים וגם שני כתות הדיינים והגאון אב בית דין. והיה הפסק לשרוף הכתבים שלהם אצל הקונ"ע קודם קבלת שבת. ומורנו איסר ראש המאסף יעלה במעלה עליונה בשבת קודם שוכן עד, ובכל בתי הכנסת ובתי המדרש לא יהיה שום מנין בכאן, רק יהיו הכל בבית הכנסת ובבית המדרש הגדול, ויתודה שמה כפי הנוסח אשר יצא מבית דין. ואחר כך יחרים השמש אותם וכל הנלוים אליו, ויוכתב אגרות שלומים לכל הקהילות הראשי[ו]ת, לקהילה קדושה שקלאב ולקהילה קדושה מינסק...³⁷

האמצעים לדיכוי החסידות, שעליהם החליטו מנהיגי וילנה – וידוי פומבי של מנהיג ה'כת' והכרזת חרם על החסידים – לא סיפקו את הגר"א. כך עולה מהמשך תיאורו של מחבר כתב ו':

וכשיצא הפסק דין על מורנו איסר לא היה החסיד בכאן, רק באנטיקליא, וביום ו' ערב שבת קודש שלח אחר הרוזנים וכעס עליהם מדוע הקלו משפטם. אם היה לאל ידי, הייתי עושה להם כאשר עשה אליהו הנביא לנביאי הבעל. והיה חפץ החסיד להעמיד למורנו איסר בקונ"ע, רק הרוזנים לא אבו זאת, והכו אותו בקאנטשוג' בחדר הקהלה קודם קבלת השבת. ואחר כך שרפו הכתבים שלהם אצל הקונ"ע. וקודם שוכן עד עלה במעלה עליונה, והחסידים חביריו עמדו לימינו (לשטנו), ואחר כך חזרימו אותו. וכל השבוע ישב במאסר בית הכלא במבצר שקורין שלא"ס. ובלייל שבת נתפס בחדר הקהל.³⁸

37 שם.

38 שם, עמ' 66.

מתברר שעיקר הפער בין הגר"א לבין מנהיגי הקהילה התמקד בשאלת היחס לר' איסר, ממנהיגי החסידים בוויילנה. דרישת הגר"א להעמיד אותו ליד עמוד הקלון נועדה, מן הסתם, לתת ביטוי פומבי ובוטה יותר לשלילת החסידות. נזיפתו של הגר"א במנהיגי קהילת וילנה, על ש'הקלו' בדינו של ר' איסר, הולמת את המסקנה המתבקשת ממהלך האירועים כפי שנתבררו עד כאן, לאמור: הגר"א מילא תפקיד מכריע בראשית המאבק בחסידות. לא הארגון הקהילתי הוא שפתח במאבק ותלה עצמו בסמכותו של הגר"א, אלא הגר"א הוא שיוזם את המאבק ועשה את הארגון הקהילתי מכשיר לניהולו ולקידומו.

לכאורה ניתן להשיג על מסקנה זו בטענה, שמתברר כתב ו' הבלית הבלטה יתרה את חלקו של הגר"א בראשית המאבק בחסידות, אם משום שנמנה עם מקורביו ואם מטעמים אחרים. אלא שכנגד השגה מעין זו ניצבת עדותו של ר' שניאור זלמן מלאדי, המייחסת אף היא משקל מכריע לגר"א בהנהגת המאבק בחסידות. והרי אין זה מתקבל על הדעת שלר' שניאור זלמן היה עניין להבליט את חלקו של הגר"א, שהרי למרות המחלוקת הוא מכיר בגדולתו ונוהג בו יראת כבוד. אדרבה, מנקודת מבטו עדיף היה לייחס את המאבק בחסידות למנהיגי הקהילה בוויילנה. והנה, לא זו בלבד שר' שניאור זלמן מלאדי מתאר את הגר"א כמי שיוזם והנהיג את ראשית המאבק, אלא שהוא אף טוען, שעמדתו הבלתי מתפשרת של הגר"א היא המונעת פיוס בין החסידים לבין מתנגדיהם; והוא כותב זאת עשרים וחמש שנה לאחר שהמאבק ביניהם החל.

באיגרתו אל חסידיו בוויילנה משנת תקנ"ז הגיב ר' שניאור זלמן על הצעתם ליזום 'ויכוח' עם מנהיגי המתנגדים כדי להביא לסיומה של המחלוקת. יוזמי הרעיון הניחו, מן הסתם, שבמהלך 'ויכוח' שכזה יעלה בידי ר' שניאור להפריך את ההאשמות נגד החסידים וכך יושג פיוס. ר' שניאור זלמן דחה את יוזמתם כחסרת סיכוי. בבקשו לאשש הערכה פסימית זו, תיאר את האירועים שהתרחשו באביב תקל"ב, תוך כדי הדגשת תפקידו של הגר"א. בעקבות תיאור זה, שעליו הסתמכנו לעיל, המשיך ר' שניאור זלמן וטען:

ומה נשתנה היום, כי הנה גם עתה הפעם לא נשמע ממנו³⁹ שום חזרה וחרטה מימי קדם, לאמר שעכשיו נולד לו איזה ספק אולי טעות הוא

בידם... כי ידוע להם כי אצלי בוודאי מתודצים כל הקושיות, כי כל הקושיות ידועות ומפורסמות במדינתנו, אך הם לא קבלו התירוצים, כאשר ראינו בעינינו בקהילה קדושה שקלאב. ואם כן למה זה הבל איגע... על אחת כמה וכמה בנדון דידן לאחר מעשה רב ועצום, רעות רבות ועצומות שנעשו לאנשי שלומנו במדינתנו ליטא ורייסין עפ"י גילוי דעת הגאון החסיד...⁴⁰

בהמשך דבריו מתייחס ר' שניאור זלמן למרכיב נוסף ביוזמתם של חסידיו בוילנה. על פי הצעתם של אלה, תימסר ההכרעה בעימות בין החסידים לבין המתנגדים לשני בודרים, שיהיו מקובלים על שני הצדדים. על כך משיב ר' שניאור זלמן:

ולא מחכמה שאלו על זה, דוודאי חשיבותם כלא ממש חשיבא קמיה להכריע נגד דעת הגאון החסיד... ולפי הנשמע אין במדינות ליטא מי שירום לבבו שלא לבטל דעתו מפני דעת הגאון החסיד ולאמר בפה מלא אין בפיהו נכונה חס ושלו...⁴¹

ביטוי נוסף להערכתו של ר' שניאור זלמן, שהגר"א הוא שמנע פיוס בין החסידים לבין מתנגדיהם, מצוי באיגרת מאוחרת שלו משנת תקע"ה:

הנה ברבות השנים אחר פטירתו של הגאון החסיד המנוח ז"ל זכות תורתו עמדה לו ולכל המסתופפים בצלו שלא לשפוך עוד דמים חנם, בהגלות נגלות לעיני כל ונודע האמת ונדאה בעליל שאין בנו שמץ מינות חס ושלו ולא שמצא דשמצא. ואי לזאת הותרו השבטים לבא זה בזה ומתחתנים עמנו תמיד, וכמו כן נתבטלו שאר הרחקות וגזירות קלות וחמורות דשנת תקל"ב...⁴²

במשפטים אלה כורך ר' שניאור זלמן, אם גם בניסוח עדין ומדומז, את הפסקת המאבק נגד החסידות עם פטירתו של הגר"א. לשון אחד, כל עוד היה הגר"א בין החיים, אי-אפשר היה להביא לידי פיוס בין החסידים לבין מתנגדיהם בתחומי ליטא, משום שהגר"א נשאר דבק בעמדתו ואיש לא העז לחלוק עליו.

40 ר' שניאור זלמן מלאדי, אגרות קודש, איגרת לר', עמ' פז.

41 שם, עמ' פז-פח.

42 שם, איגרת סא, עמ' קמד.

ד. סיכום ומסקנות

בעקבות השחזור של מהלך האירועים בשלבים הראשונים של המאבק בחסידות, ניתן להעלות מספר מסקנות:

(א) הכרעת הגר"א, שהחסידים הם בגדר מינים שראוי לרודפם, היא שהניעה את ראשית המאבק המאורגן בחסידות ועמדה ביסודו.

(ב) לא רק מקורביו של הגר"א פעלו בשמו ובכוח סמכותו, אלא גם הממסד הקהילתי נשען על הדרכת הגר"א, כשניהל את המלחמה בחסידים.

(ג) כל עוד היה הגר"א בין החיים, אי-אפשר היה להביא לידי פיוס בין המתנגדים לבין החסידים.

לאור מסקנות אלה יש לדחות את הדעה, שההתנגדות לחסידות היתה בבחינת תגובה בלתי נמנעת של הממסד המסורתי כלפי מי שמרד בו. אדרבה, סביר יותר שאלמלא עמדתו ויוזמתו של הגר"א, לא היה הממסד מגיע לידי מלחמת חורמה בחסידות, וגילויי ההתנגדות, אם היו כאלה, היו לובשים צורה שונה בתכלית.⁴³ אפשרות זו מתחזקת אם אנו בוחנים את אופיה של ההתנגדות לחסידות בתקופה שקדמה למעורבותו של הגר"א וכן בתקופה שלאחר פטירתו. אף ששתי תקופות אלה שונות זו מזו, הן באשר לממדי התגובה המתנגדית והן באשר לדרכי ביטוייה, יש להן צד משותף: המאבק בחסידות הצטמצם בהן, בעיקרו של דבר, למישור הרעיוני והתעמולתי ולא נתלו לו צעדי עונשין ודיכוי, כגון אלה שנקט הארגון הקהילתי ביוזמתו ובהשראתו של הגר"א.⁴⁴

מהי משמעות העובדה שהיה זה הגר"א שהניע והנהיג את המאבק המאורגן בחסידות? צמיחתה של החסידות מיסודם של הבעש"ט ותלמידיו העמידה את המנהיגות הרוחנית-הדתית של יהדות מזרח אירופה בפני דילמה. מחד גיסא, היתה חסידות חרשה זו בבחינת המשך של החסידות מן הטיפוס הישן, שנחשבה במשך דורות להתגלמות עבודת ה' במדרגה הנעלה ביותר ונהנתה בשל כך מיוקרה רבה. בדומה לחסידות הישנה, אף החסידות הבעש"טית היתה מעוגנת

43 אמנם מצאנו שקהילת שקלוב הקדימה את וילנה בהכרזה שהחסידים הם 'מינים', אבל ככל הידוע לנו, נראה שהכרזה זו לא לוותה באמצעי דיכוי, ומכל מקום, ספק רב אם קהילת שקלוב היתה מסוגלת לגייס קהילות נוספות למאבק, כפי שעשה הגר"א.

44 על ההתנגדות לחסידות בשלב שקדם למעורבות הגר"א ראה דברינו בראשית פרק זה. על ההתנגדות לאחר מות הגר"א ראה להלן, בפרק החמישי.

בתורת הסוד, כמו כן אימצה החסידות החדשה דפוסי פולחן שמקורם בחוגי חסידים ומקובלים. מאידך גיסא, אין ספק שהחסידות הבעש"טית לא היתה המשך פשוט של החסידות הישנה, שכן היא התייחדה לעומת מה שקדם לה, הן בדרכי עבודת ה', הן בהגותה והן בדרכי פעולתה בחברה. קווי ההיכר שאפיינו את החסידות החדשה זכו להדגשה מרובה בספרות הפולמוס המתנגדית והוצגו בה כסטייה מן הדרך הישרה: התפילה האקסטטית, המלווה בגילויים מוזרים ואפילו פרועים של תנועות גוף והרמת קול; דחיקת מעמדו של היסוד הלמדני בעבודת ה' על-ידי העתקת מרכז הכובד מלימוד התורה לתפילה; ההתייחסות הסלחנית, ואף המתירנית, ביחס לעבירה, כדי שלא לבוא לידי עצבות; ועוד כיוצא באלה.⁴⁵ כמו כן נמתחה ביקורת על המאמץ להפיץ את דרכי החסידות תוך התעלמות מן התפיסה המסורתית, שלפיה דרכי החסידות נועדו ליחיד סגולה.⁴⁶

והנה, מורכבותה של החסידות מיסודו של הבעש"ט, היינו, היותה גם המשך של החסידות הישנה וגם סטייה ממנה, היא שהעמידה את המנהיגות הרוחנית-הדתית של יהדות מזרח אירופה בפני דילמה: האם חסידות חדשה זו היא תופעה לגיטימית ומכובדת, או שמא אין תלמידי הבעש"ט וההולכים בעקבותיו ראויים להיקרא בשם 'חסידים'? הגר"א הוא שהכריע, כאמור, שהחסידות החדשה איננה אלא 'כת' של מינים וראוי לרודפה. ואולם, הכרעה זו לא היתה מחויבת המציאות, שהרי לא זו בלבד שהיו רבנים ותלמידי חכמים שנתפסו לחסידות, אלא גם היו כאלה שהתייחסו אליה באהדה, אף שלא הצטרפו אליה בפועל.⁴⁷ כמו כן היו כאלה שהסתייגו ממנה הסתייגות מתונה, אך לא נלחמו בה.⁴⁸

45 ראה, דרך משל, כתב א' מתוך 'זמיר עריצים וחרבות צורים', וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 37-44.

46 ראה האיגרת של קהילת ברוד נגד החסידים, שם, עמ' 44-49.

47 דוגמה של דב האוהד את החסידות, אף שלא הצטרף אליה בפועל, ניתן לראות בר' אליעזר הלוי מפינסק. ראה: מ' נדב, 'קהילות פינסק-קארלין בין חסידות להתנגדות', ציון, לד (תשכ"ט), עמ' 98-108.

48 הערכתנו, שתגובת הגר"א כלפי החסידות לא היתה מחויבת המציאות, וכי לנוכח הדילמה שהעמידה החסידות בפני המנהיגות הרוחנית של הדור ניתן היה להגיב בדרכים שונות, עולה בקנה אחד עם המסקנה שהסיק מרדכי נדב במחקרו על המאבק בין חסידים למתנגדים בקהילת פינסק. נדב קבע, שבניגוד לדימוי הרווח, כאילו נחלקה יהדות מזרח אירופה לחסידים מכאן ולמתנגדים מכאן, היתה התמונה מגוונת יותר: חסידים, לא חסידים שאינם מתנגדים, מתנגדים מתונים ומתנגדים לוחמים. ראה: נדב, שם, עמ' 98-108.

מדוע הכריע הגר"א כשם שהכריע ומה משמעותה של הכרעה זו לגבי מהותה של ההתנגדות לחסידות?

על יסוד המקורות שהובאו ונתבררו לעיל ניתן לקבוע, שהגר"א פעל מתוך מניעים רוחניים ודתיים ולא מתוך מניעים חברתיים או פוליטיים. הגר"א שפט את החסידות לאור אלה מגילוייה שנתפרשו בעיניו כסימנים מובהקים של מינות. הפירוש המסולף של קטע מן 'הזוהר', התופעה של ביזוי תלמידי חכמים והמנהג המוזר של ההתהפכות נתפסו בעיני הגר"א כמפתח להערכת התופעה בכללה. ומאחר שאלה נראו לו כגילויים של מינות, הקיש מהם על שאר ה'סטיות' שאפיינו את דרך עבודת ה' החסידית. בנוסף לכך, נראה לי שצדק דובנוב כשהצביע על חשיפת המינות הפרנקיסטית, כעשרים שנה קודם שפרץ המאבק בחסידות, כגורם שהשפיע על הכרעתו של הגר"א. לא יהיה זה למותר לשוב ולהביא כאן את המסורת, שהגר"א קשר את החסידים עם כוחות הסטרא אחרא. הדברים מובאים בשולי כתב ו': 'גם שמעתי על פי מגידי אמת של אנשי קהילה קדושה ווילנא הנ"ל, שצועקים בתפילה בא בא. ואמרו בשם החסיד האמתי מורנו אליהו, שהוא יודע שזה קליפה גדולה'.⁴⁹

דומה שאין זה מקרה שנדרשה אישיות כשל הגר"א כדי להכריע על פתיחת המאבק בחסידות וכדי לגייס לשם כך את הארגון הקהילתי. אילו היו החסידים

49 וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, עמ' 66. והשווה מה שהביא בעניין זה וילנסקי מתוך 'שבר פושעים', שם, הערה 29. וילנסקי סבור, שההאשמות השונות שבהן הואשמו החסידים בכתבי הפולמוס 'אין בהן כדי להסביר את ההתפרצות הבלתי מרוסנת נגד החסידים, שלא נרתעה גם מרדיפות ונגישות אישיות, כלכליות וחברתיות' (שם, עמ' 17). לפיכך מסיק וילנסקי, שהמניע שהביא לפריצת המאבק בחסידות היה פגיעתה של זו במעמד לימוד התורה ולומדיה: 'ראשי המתנגדים האמינו באמונה שלמה, שהכח החדשה רוצה להכניס שינויים בסולם הערכים שהיה מקובל ביהדות ובמיוחד בקרב יהודי ליטא, סולם ששלב עליון בו הוא לימוד התורה, ואיש-המעלה בקהל היהודי הוא הלמדן, המתמיד בלימוד התורה. לפיכך כאשר התארגנה כת, שלפי דעתם של המתנגדים מזלזלת בסולם ערכים זה וגם מעמידה עליה מנהיגים שגדולתם בתורה של רבים מהם היתה מפותקת בעיני המתנגדים, הרי יש להילחם בה בכת זו בכל האמצעים...' (שם, עמ' 18). אמנם, צודק וילנסקי בייחסו משקל רב לשאלת המעמד של לימוד התורה במחלוקת בין החסידים לבין המתנגדים. ואולם, שאלה זו היתה לנושא עיקרי במחלוקת רק בשלב מאוחר יותר, לאחר פטירת הגר"א. זאת ועוד, קשה לקבל את הקביעה, שדווקא עניין זה השפיע על ההכרעה לפתוח במלחמת חורמה כנגד החסידים, שהרי העתקת הדגש מלימוד תורה לדפוסים אחרים של עבודת ה' – ככל שהיא חמורה מנקודת המבט של המתנגדים – עדיין איננה מצדיקה את גזר הדין שהחסידים הם מינים.

מערערים על תוקפה של ההלכה ונוהגים בה זלזול, יכול היה כל רב מקומי להכריז עליהם כמינים. ואולם, החסידים לא ערערו על תוקפה המחייב של ההלכה, ופרט לטענה שאינם מקפידים על זמני התפילות לא התעוררו נגדם האשמות בעניין ההקפדה על המצוות. לפיכך נראה, שרק אדם כמו הגר"א – שהצטרפו בו חסידות מן הטיפוס הישן, שליטה בנבכי תורת הקבלה, למדנות יוצאת דופן בהיקפה ובאיכותה, קנאות מתמירה וכן סמכות אישית יוצאת מגדר הרגיל – רק אדם כזה היה מסוגל לפסוק, שהחסידות החדשה היא בגדר מינות, ורק הוא יכול היה להניע את הארגון הקהילתי להוציא אל הפועל את המסקנות המתבקשות מפסק זה. במובן מסוים צודק כ"ץ,⁵⁰ בתארו את המלחמה בחסידות כנסיון להגן על המסורת מפני הסוטים ממנה. אלא שההערכה שהחסידות היא בגדר סטייה חמורה מן המסורת לא היתה ברורה מאליה, והיא נתקבלה כאמיתית ומחייבת רק בעקבות הכרעתו של הגר"א. זאת ועוד, הגר"א לא פעל כנציג המסורת סתם, אלא כנציג מובהק של החסידות הקבלית הישנה. לשון אחר: את מאבקו של הגר"א בחסידות ניתן לפרש, בין השאר, כדחייה ושלילה של החסידות החדשה על-ידי זו הישנה.⁵¹

מסקנתנו באשר למניעים שעמדו ביסוד מאבקו של הגר"א בחסידות הולמת במידה רבה את ההשקפה שהציע בסוגיה זו בן-ששון.⁵² ואולם קשה להסכים עם מקצת דבריו של בן-ששון, שמנהיגי הקהילות, שלא כמו הגר"א, פעלו כנגד החסידות מתוך מניעים של 'משטר ופורמאליות'. אם צודקת מסקנתנו, שהגר"א הוא שהכריע כי החסידים הם מינים ויש להילחם בהם, הרי שמנהיגי הקהילות פעלו מתוך הזדהות עם מניעיו של הגר"א, או, למצער, מתוך הכרה בסמכותו. מטבע הדברים, ככל שהסכסוך בין החסידים למתנגדים נתמשך, הוא נעשה מורכב יותר ונתערבו בו מניעים נוספים.⁵³ לפיכך אין תימה שבמשך הזמן נוספו לסכסוך מניעים בעלי אופי כלכלי ופוליטי. ואולם, אל לה להתפתחות זו להאפיל על כך, שבשלב הראשון והמכריע היה המאבק בחסידות בעל אופי רוחני-דתי

50 ראה לעיל, הערה 5.

51 באופן זה הבין גם שלמה מימון את המאבק בחסידות. ראה: ש' מימון, חיי שלמה מימון, תל-אביב תשי"ג, עמ' 134.

52 ראה לעיל, הערה 8.

53 דוגמה בולטת לכך יש במאבק בעניין השחיטה החסידית. ראה: ח' שמרוק, 'משמעותה החברתית של השחיטה החסידית', ציון, כ (תשט"ו), עמ' 47-72.

מובהק. שאכן במשמעות זו נתפס המאבק גם בעיני החסידים בני התקופה עולה בבירור מתוך איגרת של ר' מנחם מנדל מוויטבסק. בשנת תקל"ב, חודשים אחדים לאחר שעלה לארץ בראש שיירה של חסידים, כתב ר' מנחם אל מנהיגי וילנה איגרת הקודאת להתפייסות בין המחנות. ואלה דבריו:

הנני עומד כהיום על אדמת קודש, והיה ה' לי לאלקים עד, בו אני נשבע ובשמו אני נושא, באם שיש בנו ובדעתנו ובאמונתנו חס ושלוש שום שמץ דופי או חס ושלוש כפירות תורתנו הקדושה שבכתב ושבעל פה, אפילו איזה סייג וגדר מצוה, נגד ה' ונגד משיחו, אל יושיענו היום הזה.⁵⁴

כללו של דבר, מלחמת החורמה נגד החסידות, שהוכרזה בוילנה באביב תקל"ב, לא היתה בבחינת תגובה של הממסד הקהילתי כנגד המתמרדים בו, אלא בראש ובראשונה מאבק של מי שראו עצמם נאמני המסורת כנגד אלה שהצטיירו בעיניהם כסוטים ממנה. ואם תמצא לומר: זה היה מאבק על מהותה וצביונה של דרך החסידות בעבודת ה'. גדול הדור, שהיה גם חסיד מקובל מן הטיפוס הישן וגם תלמיד חכם יוצא דופן בהישגיו, הוא שהכריע, שהחסידות החדשה היא בגדר מינות, והוא שרתם את הארגון הקהילתי למלחמה בה.